

3.1. Зайцева (Київ)

"ЗАПИСКИ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ.ШЕВЧЕНКА": ЗАПОЧАТКУВАННЯ ТА ШЛЯХ ДО АКАДЕМІЧНОГО СТАНДАРТУ (1892 - 1914 рр.)*

У статті розглядається діяльність керівництва Наукового товариства ім. Шевченка по створенню його головного наукового органу - Записок НТШ.

Географія наукових центрів, у яких готувалися хронікально-бібліографічні матеріали для *Записок* включала Львів, Відень, Чернівці, Краків, Перемишль, Варшаву, Москву, Санкт-Петербург, Київ, Одесу, Катеринослав та інші міста.

У Львові до налагодження Товариством книгообміну з іншими науковими інституціями и зростання фондів бібліотеки за рахунок передплати періодики, спланованих закупівель, дарунків бібліографічно-рецензійна справа не була легкою. М.Грушевський, згадуючи в 20-х рр. початок роботи у Галичині, не забув, як "смертельно тяжко було працювати в тодішнім Львові при браку якої-небудь бібліотеки з порядним добром літератури й періодики до української історії чи іншої української дисципліни"¹⁶. Наприкінці 90-х рр. рецензувалися переважно книги з власної бібліотеки М.Грушевського та дослідження польських учених. Огляди наукової періодики, рецензії на монографії готували І.Франко, М.Грушевський, І.Копач, О.Сушко, В.Гнатюк, І.Кревецький, І.Крип'якевич, М.Залізняк та ін. Редактор *Записок*, перебуваючи у від'їзді, не раз просив І.Франка "пофорсувати рецензії" - свої та інших львівських авторів, радився з ним стосовно публікацій, відгуки на які варто було б не відкладати, а вмістити у найближчому томі¹⁶.

У Відні з 1895 по 1901 рр. матеріали готували М.Кордуба³⁵, з 1900 р. - З.Кузеля. Обидва після двох семестрів у Львівському університеті продовжували освіту у Віденському університеті. Там вони мали змогу користуватися багатими фондами університетської бібліотеки та бібліотеки слов'янського семінару й готувати для *Записок* огляди західноєвропейської літератури з широкого галузевого реєстру - від політичної історії до історії літератури й мистецтва, а також праць з історіософії, методології історії, археології, етнографії, антропології та ін.

З.Кузеля у Відні спеціалізувався в галузі слов'янської філології, слухав лекції професорів В.Ягича та Й.-К.Іречека, мав інтерес до етнології й історичної антропології. Під час навчання був секретарем професора В.Ягича, бібліотекарем слов'янського семінару, отримав офіційний дозвіл на перекладацьку діяльність у галузі слов'янських мов. Працював у Придворному музеї під керівництвом професорів Гоернеса і Габерландта¹⁶.

Він цілком мав підстави пропонувати М.Грушевському продовжити роботу в *Записках*, започатковану ще під час навчання у Львові. У листі з Відня З.Кузеля писав редактору видання: "Бажав би взяти н[аукову]працю від Вас як Ваш бувший ученик". Далі просив зазначити, що саме реферувати. Радячись стосовно галузевих напрямів підготовки бібліографічних оглядів і видань, які бажано було б представити у *Записках*, він писав, що слов'янознавчі новинки можна дістати у професора В.Ягича¹⁷.

Укладаючи бібліографічні матеріали для *Записок*, студент З.Кузеля консультувався із С.Томашівським та іншими українськими дослідниками, які час від часу працювали у віденських бібліотеках і архівах. Він переглядав не лише німецькомовні етнографічні видання, а й угорські, болгарські та східно-мовного походження. Запевняв М.Грушевського, що має добрих дорадників у

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн. - 2004. - № 2.

обробці іноземної наукової літератури: Стоїлова - для болгарських видань, Батістиду - для східних мов, Гольцмана - для німецькомовних видань. Зауважимо, З.Кузеля добре володів німецькою мовою. Грушевський пропонував йому здійснити німецький переклад "Історії України-Руси", однак він тактовно відмовився -

3. Кузеля реферував літературу для *Записок* з кількох галузей - археології, антропології, етнографії, славістики. Вони обговорювалися на Історично-філософській секції (ІФС) НТШ, яка приймала рішення стосовно друку. Пропонуючи до друку черговий огляд, надісланий віденським студентом, М.Грушевський 15 лютого 1905 р. відзначив, що референт опрацював 150 номерів західноєвропейських журналів Австрії, Німеччини, Нідерландів, Франції, Італії. Причому ним бралися на замітку також матеріали провінційних часописів етнологічного, географічного, літературно-критичного спрямування¹¹).

Рекомендуючи на засіданні ІФС 5 червня 1907 р. до публікації підготовлений З.Кузелею "Огляд археологічних часописів за 1905 р.", М.Грушевський зазначав, що він опрацював 50 річників німецьких, австрійських, італійських, французьких часописів. На засіданні ІФС, що відбулося 12 липня того ж року, до друку було рекомендовано ще один "Огляд етнографічної літератури в Західній Європі за 1905 рік", складений на основі географічної, історичної, літературознавчої й народознавчої періодики Австро-Угорщини, Швейцарії, Італії, Греції, Голландії, Бельгії, Франції і частково Англії. М.Грушевський зазначив, що Кузеля зібрав усе, що має інтерес для етнографа, фольклориста або торкається України та слов'янщини¹⁰. З осені 1909 р. до початку війни Кузеля готував огляди філологічних й етнографічних видань уже в Чернівцях. Обсяг роботи не зменшувався. Влітку 1911 р. у листі до Грушевського він писав, що переглянув й опрацював майже 200 примірників періодики¹¹.

Більшу частину оглядів наукової періодики готували студенти Грушевського. Спроби дискредитувати "студентські рецензії", які мали місце, зокрема, з боку М.Павлика у час опозиційної війни проти так званої "урядової" партії у НТШ - М.Грушевського, В.Гнатюка й І.Франка - ним же були дезавуйовані. М.Павлик, який певний час був коректором *Записок* і мав можливість спостерігати гарячі точки редакційно-видавничого процесу, змушений був публічно визнати, що як редактор М.Грушевський докладав багато праці до рецензійно-бібліографічних матеріалів молодих авторів¹². І даремне він називав цю працю редактора сізифовою, оскільки вона все-таки мала добрі тривалі наслідки.

У Чернівцях наукову періодичку для *Записок* опрацьовував О.Маковей¹³. У квітні 1903 р. М. Грушевський просив його зробити огляд публікацій "Буковини", про які варто було б згадати у "Науковій хроніці" *Записок*. Прохання не було випадковим, оскільки саме у 1902 р. було створене Українське історичне товариство у Чернівцях. Власного наукового органу воно не мало і про його діяльність регулярно повідомляла чернівецька газета "Буковина"¹⁴.

У Києві огляди хроніки наукового життя готував О.Грушевський, згодом підключився і С.Єфремов. Звертаючись до нього у 1902 р., М.Грушевський пояснював: "Брат мій обтяжений і не може зробити сей раз справоздання з російських журналів за р. 1901. Мушу просити Вас, бо більше не маю нікого. Не відмовте, бо виходу з того нема"¹⁵. Рекомендуючи зреферувати найвагоміші наукові часописи під кутом зору наявності в них української тематики, М.Грушевський акцентував увагу С.Єфремова на університетській науковій періодиці, спеціально називав ряд видань, які слід обов'язково переглянути. Серед них - "Ученые записки Юрьевского университета", "Варшавские университетские известия", "Русский филологический вестник", "Филологические записки", "Научное обозрение". Контакти Грушевського з Єфремовим у даній справі прикметні тим, що свідчать про нетерпимість редактора основних видань НТШ до формалізму та поверховості навіть у такій, здавалося б, другорядній справі у структурі наукового видання, як огляди, ре-

цензії, бібліографічні добірки. Отримавши від С.Єфремова першу частину огляду, він зауважив: "Але чи не занадто узько берети Ви те, що "до нас належить"? Прошу поглянути в справоздання з попередніх років - як там бралось... В "Записках Юрьев[ського] університета", н[а]п[риклад], друкувалася стаття про Бужинського, а Ви її не згадали. Прошу ласкаво се взяти під розвагу"⁵.

С.Єфремов налагодив контакти з іншими киянами, які працювали у даному напрямі, й до 1907 р. виконував у Києві роль ключової фігури у забезпеченні оглядів наукової періодики для *Записок* та "Літературно-наукового вісника". М.Грушевський нагадував йому, щоб він завчасно роздав завдання, просив принаймні для нього розкрити криптоніми деяких дописувачів, рекомендував залучити до реферування філологічних часописів та університетської періодики літератора В.Прокоповича (СВолоха)¹⁷. У 1904 р. він же пропонував організувати огляди церковно-духовних часописів у Києві. До цього журналі з даної категорії - "Труды Киевской духовной Академии" та "Епархиальные ведомости" - обробляли кам'янець-подільські красзнавці Ю.Сіцінський і С.М.Іваницький-Василенко¹⁸.

В Одесі, як уже зазначалося, М.Грушевський сподівався на широке співробітництво з О.Маркевичем та І.Линниченком, розраховуючи отримувати від них оригінальні наукові розвідки. Однак співробітництва не склалось. О.Маркевич надрукував у *Записках* тринадцять рецензій і повідомлень у розділі "Miscellanea"¹⁹. Щодо І.Линниченка, то у даному виданні вдалося виявити лише один його матеріал, вміщений у тому ж розділі. Ним є німецькомовна "Записка Гендльовіка про банатських запорожців", текст якої з передмовою М.Грушевського подано без перекладу⁵⁽¹⁾.

За посередництвом О.Маркевича у *Записках* друкувався одесит Л.О.Чижик. Він підготував огляд бібліографії праць про Г. Сковороду, поданий під зазначеним криптонімом⁵¹. М.Грушевський цікавився у Маркевича, хто за ним "ховається", до того ж і прізвище невідомого автора він вважав за псевдонім. Іншим разом редактор збірника повідомляв, що том *Записок* із надрукованими матеріалами Л.Чижика відправлений на адресу О. Маркевича⁵². Восени 1900 р. через О.Маркевича М.Грушевський просив, щоб Л.Чижик підготував детальний бібліографічний покажчик до російськомовної україніки. З погляду прояснення ставлення редактора до бібліографічної роботи цінними є наступні настанови: він рекомендував скласти розширений опис бібліографії з поданням короткого змісту кожної публікації, спрямованої як *pro*, так і *contra* стосовно українофільського руху й української культурної спадщини. Радив не пропускати дрібних публікацій⁵³. Принцип суцільності при підготовці бібліографічних оглядів звучав як рекомендація не одному досліднику, який брався за такого гатунку роботу.

Науковими, бібліографічними, видавничими аспектами пронизане листування М.Грушевського з М.Комаровим - укладачем виданого у Львові чотири томного російсько-українського словника. Особливо інтенсивним воно було до 1905 р. Однак найбільше з одеських кореспондентів М.Грушевського *Записками* цікавився О.Маркевич. Він стежив за їх виходом, ділився з редактором видання деякими міркуваннями, коментував й уточнював окремі деталі опублікованих статей, зокрема присвячених Т.Шевченку⁵⁴.

У 1909 р. М.Грушевський запропонував готувати рецензії й огляди юридичної та історичної літератури історика М.Слабченку. У відповідь той зазначив, що готовий узятися за цю роботу, оскільки стежить за публікаціями двох російських, одного українського (ймовірно, малася на увазі "Часопись правнича", Львів), польського, німецьких і французьких юридичних журналів⁵⁵.

Безсумнівно, участь названих одеських науковців у *Записках* та інших виданнях ГІТШ завдячує широкій програмі М.Грушевського по залученню до співпраці учених з усієї України. Однак варто зазначити, що за кілька десятиліть до М.Грушевського представники різних напрямів галицько-русинського політикуму прагнули підтримувати контакти з одеською інтели-

генцією, проявляли інтерес до місцевої преси. Так, О.Барвінський просив редактора "Одесского вестника" П.Зеленого присилати газету для "Руської бесіди" - товариства, яке діяло в Тернополі, "щоб тутешні русини знали, що діється у нашому суспільстві"⁵⁶ (виділ. - *Авт.*). Його брат Володимир Барвінський - тодішній редактор львівського "Діла" в листопаді 1881 р. пропонував надсилати в Одесу кореспонденції з Галичини. "У нас буває багато що такого, про що б варто дати знати широкому світу", - мотивував він свою пропозицію⁵⁷.

М.Павлик надіслав у цю ж газету кореспонденцію про українське віче у Львові, датовану 5 травня 1884 р. її супроводжувала записка на ім'я редактора такого змісту: "Колись, у 1878 р., пробував я написати до Вашої газети по-українськи, але з тим Вам був клопіт з перекладом, тепер, як бачите, пробую писати по-російськи і посилаю справоздання з українського віча. Коли воно буде надруковане у газеті, то готовий і далі дописувати Вам про найважливіші заяви тутешнього українського народу і т.п."⁵⁸.

Листуючись із М.Комаровим, О.Барвінський писав йому в квітні 1890 р.: "Ремствуєте, що не точно доходить до Вас "Правда", а інші й зовсім її не мають... Тепер Мих. Петр.[Драгоманов] друкує вельми погані спомини про Качалу..."⁵⁹. Член НТШ Олександр Борковський, який деякий час був редактором львівської "Зорі", повідомляв про політичну диференціацію галицької журналістики, просив у 1896 р. М.Комарова дати рукопис повісті Д.Мордовця "Дві долі" для друку із "Зорі", оскільки її тека порожня⁶⁰.

Отже, одеський вектор кореспондентських ініціатив і зацікавлень М.Грушевського, хоча й був іншого формату, але свідчив про взаємотяжіння двох осередків української культури урбаністичного типу, якими були Львів та Одеса на рубежі XIX - XX ст. У національно-культурній поліфонії Одеси відчутним був голос українського мистецького й інтелектуального життя. Там діяла українська громада, жили М.Комаров, О.Маркевич, І.Липа, М.Вороний, їхня наукова й громадська діяльність робила місто південним центром українського життя. В Одесі часто бували В.Антонович, М.Лисенко, майже щороку приїздила Л.Українка. Певні плани стосовно Одеси мав І.Франко, який відвідав місто, листувався з М.Комаровим стосовно своїх шансів дістати підтримку в справі приват-доцентства в університетах Східної України.

У Катеринославі матеріали для *Записок* готували А.Синявський та Д.Дорошенко. Труднощі підготовки рецензій для наукового збірника мали різноманітне походження. До специфічних цензурних перешкод додавалися негативні наслідки віддаленості й нетривкості контактів між рецензентом і замовником рецензії. Узагальнюючи труднощі даної роботи, О.Маркевич влучно назвав їх психологічними. "Хто був редактором журналу, - зазначив у 1903 р. М.Грушевський, - знає, в чім полягає психологічна трудність, згадана Маркевичем. Але я нею не зражався..."⁶¹. Подальше зростання й вдосконалення критично-бібліографічного відділу *Записок* цілком підтверджувало витривалість їх редактора щодо перипетій видавничої справи, яка зав'язана на автономній праці авторів.

У 1897-1898 рр. *Записки* вмістили аналітичні огляди й рецензії 270 наукових монографій і 116 періодичних видань (Я Відділ "Наукової хроніки" 74-го тому *Записок* подав огляд 53-х російських, польських, німецьких, угорських періодичних видань за 1905 р., відділ "Бібліографія" - рецензії й короткі реферативні замітки змісту 24-х українських, російських, французьких, німецьких, польських праць з історії літератури, фольклору й етнографії⁽ⁱ⁾!

Безумовно, що дана категорія публікацій *Записок* мала інформаційний, критично-аналітичний і полемічний характер. Оцінка Оксаною Сапеляк характеру етнографічних матеріалів бібліографічного відділу як таких, що були "не тільки важливим засобом ознайомлення із станом науки, але й мобілізацією дослідників на новаторське дослідження проблем етнографії українців у контексті світової науки та знань про інші народи"⁸¹, можна екстраполювати на решту галузей науки, які плекались у НТШ. Особливо це стосувалося ре-

цензій на праці з мовознавства, історії, демографії, економіки, статистики, методології історії. Панорама європейської науки в її національно-мовних формах була інтелектуальним подразником для учених, стимулювала розвиток української наукової думки.

Не варто детально пояснювати, чому особлива увага приділялася масиву польських і російських наукових видань. Практично кожна публікація, що бодай побіжно торкалася української тематики, отримувала оцінку на сторінках *Записок* та інших видань НТШТТ

Польська історіографія в той час була досить плідною й багато робила для орієнтації свого читача в українському питанні. Під цим прагматичним кутом зору писалася й інтерпретувалася значна частина історичних праць. Відомий польський історик, редактор видавництва Краківської Академії наук Станіслав Смолька в передмові до останньої книги Олександра Яблоновського "Historya Rusi Południowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej" (1912 р.) зазначав, що в ній поляк знайде все, що повинен знати про Україну, українське питання, його минувшину й сучасний стан⁽¹⁷⁾. Зазначимо, більш синтетичного підходу очікували від О.Яблоновського українські колеги на початку ХХ ст. Підставою для цього служила оцінка його В.Антоновичем як представника критично-історичного напрямку в польській історіографії, автора цілком "безпристрасних" праць, а редакцією журналу "Киевская Старина" - як провідного фахівця з історії України XV -XVII ст.⁽¹⁸⁾

До розгорнутого аналізу постаті історика О.Яблоновського та його наукової спадщини, здійсненого О.І.Кияном (він торкнувся також рецензії М.Залізняка, вміщеної у *Записках* НТШ⁽¹⁷⁾), додамо наступне. На нашу думку, М.Залізняк більше полемізував із тезами автора передмови до останньої книги О.Яблоновського - Станіславом Смолькою, ніж, власне, з автором монографії. І це не дивно, оскільки С.Смолька - визнаний ерудит краківської історичної школи, тодішній глава польських медієвістів мав до Першої світової війни в Галичині широку славу українофоба. І саме цю його рису треба було нейтралізувати. Що ж до О.Яблоновського, то М.Залізняк не відмовляв йому в науковій коректності, наголошував, що він пильний дослідник минулого життя українських земель. "Ми не бажаємо стверджувати, що п.Яблоновський у своїй дійсно цінній і цікавій праці свідомо препарував історичні факти на догоду пануючій у польському суспільстві офіційній теорії стосовно українського народу, як такого, що не здатний до самостійного життя й таким життям ніколи не жив", - писав М.Залізняк в іншій рецензії на цю ж працю*. Однак він протестував проти ігнорування польським істориком поняття "Україна-Русь".

Головним моментом дискусії можна вважати спробу М.Залізняка окреслити розбіжність у підходах національних історіографій до висвітлення одного й того ж об'єкта - середньовічної України. Польські дослідники мали підстави писати національну історію в політичному форматі й у даному контексті українські землі - цей, на їх думку, "невизначений і неорганічний предмет" іменували у кращому разі "Полудневою Руссю". "Історія українського народу стає органічною цілістю, - аргументовано вів дискусію М.Залізняк, - коли в основу дослідів кладеться соціальний і культурний процес, де тяглість не переривалася ніколи"⁽¹⁹⁾. Далі він зазначав, що саме цим підходом, уже апробованим багатьма істориками Європи, користувався М. Грушевський, готуючи "Історію України-Руси". Загалом праці О.Яблоновського схвально сприймалися українськими істориками. Та й сучасні польські дослідники визнають, що вони позбавлені "націоналістичної заядлості" й різняться від "українознавчих" праць Т.Корзона, Ф.Равіти-Гавронського та ін.⁽²⁰⁾

Більша частина рецензій на польську наукову продукцію припадала не на аналіз методологічних проблем, а нейтралізацію одіозних стереотипів, яких не цурались автори університетських видань і видань Краківської Академії наук. Так, рецензуючи книгу Жигмунта Гльогера "Історична географія давньої Польщі", що вийшла другим, виправленим виданням у Кракові 1903 р.,

М.Грушевський зауважив, що у ній, як і в першому виданні, вміщено "портрет" Б.Хмельницького з осліячими вухами й козячими рогами за підписом Вільгельма Гондіуса. Авторська анотація повідомляла, що книга містить 63 автентичних рисунки, й у недостатньо обізнаного читача могло виникнути враження, що він має справу з автентичною гравюрою голландського художника, яка, до речі, стала основою іконографії Б.Хмельницького на сучасній п'ятигривневій купюрі.

Цілком справедливо М.Грушевський підкреслював недопустимість вміщення в книзі наукового характеру потворних фальсифікацій, тим більше, що "польська наука начебто вийшла за межі вузькоглядності й застінковості"⁷¹.

У замітках на працю бібліографічного характеру польських істориків Генріка Савчанського та Людвіка Фінкеля М.Грушевський зробив кілька критичних зауважень. Перше стосувалося того, що укладачі подали літературу до історії українських, білоруських і литовських земель не лише "у тих справах, які безпосередньо в'яжуться з польською історією, але взагалі", тобто охопили періоди перед входженням цих земель до Польщі та після втрати їх нею. На думку Грушевського, таке розширення хронології негативно позначилося на виданні. Недоцільним вважав він "переписування руських титулів польськими буквами"⁷², тобто передачу назв книг у польській транскрипції, що часто практикували польські видавці академічної літератури. Отже, йшлося про дотримання принципу наукової коректності. Керуючись цим же принципом, М.Грушевський не раз делікатно нагадував польським дослідникам про існування праць українських істориків, які вони здебільшого схильні були ігнорувати.

Огляди й рецензії польської наукової продукції здійснювали, крім названих рецензентів, І.Франко, Б.Януш, С.Томашівський, В.Геринович, І.Крип'якевич, І.Кревецький та ін.

Російські наукові видання також досить ретельно аналізувалися на сторінках *Записок*. Не оминалися крупні фігури російської історіографії, зокрема В.Ключевський і представники його школи. Згрупувавши деякі російські видання, спільною рисою яких є те, що вони були власне університетськими курсами "староруської історії", М.Грушевський відзначив, що українську народність їх автори лишають за межами "русской" історії, й додав: "Може зрештою се й ліпше!"⁷³. Усім цим працям притаманне ігнорування наукової літератури, виданої українською мовою, що у випадку з книгою, редактованою М.В.Довнар-Запольським - київським професором, вихованцем місцевої історіографічної школи - виглядало, на думку рецензента, дивним. Тим більше, що статті багатьох київських авторів збірки містили сліди їх обізнаності з українськими науковими публікаціями й використання цих публікацій під час підготовки власних статей, однак вони залишили ці праці за межами покажчиків використаної літератури⁷⁴. Отже, конструкція міжісторіографічних російських та українських стосунків майже збігалася з відповідними польсько-українськими стосунками. Вона за своєю суттю відображала (у модальності науки) боротьбу української інтелігенції за історично-культурну ідентичність української нації.

Не можна обійти увагою і такий характерний для *Записок* НТШ момент, як надання своїх сторінок українським дослідникам з метою з'ясування позицій щодо гострих дискусійних питань національної історіографії. Показово в даному плані була дискусія між М.П.Василенком та М.Є.Слабченком у 1912-1913 рр. Вона розгорнулася навколо інтерпретації відносин між Україною та Росією після 1654 р.

Своє бачення цих проблем М.Слабченко (на той час молодий дослідник, випускник історично-філологічного та юридичного факультетів Новоросійського університету, учень професора І.Линниченка) виклав у двох працях: "Малорусский полк в административном отношении: Историко-юридический очерк" (1909 р.) та "Опыты по истории права Малороссии XVII и

XVIII вв." (1911 р.). Обидві публікації вийшли в Одесі російською мовою, хоча М.Слабченко мав намір друкувати принаймні свою першу працю на сторінках *Записок* НТШ, або "Часописі правничої". "Мені, як свідомому українцеві, важко починати свою наукову кар'єру з ренегатства", - писав він М.Грушевському, обґрунтовуючи свій намір друкуватися в українських виданнях⁷⁵. Однак співробітництво не склалося.

Досліджуючи політичний і судовий устрій Гетьманщини, він стверджував, що вона була республікою з елементами представницької демократії, а відносини між Україною і Росією трактував як васальні, при яких Україна у визначальних сферах політичної діяльності мала самостійність. З даними положеннями категорично не погодився інший дослідник Гетьманщини — М.П.Василенко, який, за лексикою його листування з редактором *Записок* НТШ, почав "розкручувати" праці М.Слабченка⁷⁶.

У рецензії, вміщеній у *Записках*, висновки одеського дослідника він назвав необґрунтованими й фантастичними, а вироблені ним наукові методи помилковими, які не можна застосовувати до історичних праць⁷⁷.

Відповідь М.Слабченка М.Василенку була надрукована *Записками* НТШ. Захищаючись від звинувачень у ненауковості, він, по-перше, зробив огляд вироблених дослідниками різних теорій щодо природи стосунків України з Росією, називав теорію підданства, органічну теорію, теорію персональної унії та ін. "Жодна з них не може вважатися правильною. Я висунув теорію васалітету"⁷⁸. По-друге, зазначав, що він спирається на погляди відомих учених, і серед них називав істориків О.Лазаревського, І.Линниченка, В.М'якотіна, В.Липинського, А.Яблоновського, Д.Багалія, М.Грушевського та юристів Єллінека, Бертелемі, Бергсона, Раковського, авторитет яких у науці був незаперечним.

Однак дані аргументи М.Слабченка не вплинули на М.Василенка. Він продовжував вперто відмовляти М.Слабченку в науковості. "Праця д.Слабченка про полк - се праця ненаукова, повна помилок, скороспілих, необґрунтованих висновків. З наукового боку вона заслуговує негативного відношення...", - вдруге повторював на сторінках *Записок* М.Василенко⁷⁹.

Не торкаючись суті дискусії (а сучасні автори стверджують, що погляди М.Слабченка були набагато ближчі до істини, ніж М.ВасиленкаTM), і навіть попри те, що за різко негативною оцінкою Василенком праць Слабченка крилися особисті непорозуміння позаакадемічного характеру, що виникли між М.Грушевським і його братом Олександром, який викладав тоді в Новоросійському університеті, з одного боку, та М.Слабченком, з іншого, - "розкрутка" (саме цю лексему використав Василенко у листі до М.Грушевського) праць Слабченка на сторінках *Записок* НТШ створювала ситуацію тягlosti в галузі української історіографії, демонструвала певні подвиги у застосуванні різних, зокрема юридичних підходів до висвітлення складних проблем української історії.

Отже, матеріали відділів "Наукової хроніки" були досить різноманітними й багатовекторними, демонстрували зацікавлення українських учених різними пластами наукової думки. Не випадково вони здобули репутацію вагомих й об'єктивних оглядів публікацій з українознавства та славістики. Приміром, на думку чеського вченого Ю.Полівки, значення *Записок* виявлялося перш за все у науковій хроніці та бібліографії⁸¹. Високі оцінки змісту і стилю ведення наукової хроніки у *Записках* дані Д.Багалієм та О.Пріцаком⁸².

М.Грушевський дбав, щоб розміри окремих розділів *Записок* були пропорційними. Із 1906 р., коли обсяг збірника був збільшений від 12 до 15 друкованих аркушів, рубрика "Miscellanea" займала найчастіше 20 стор., а "Наукова хроніка" та "Бібліографія" - по 40-50 стор. Книжка тому становила 250 сторінок. Отже, структурна композиція складалася досить гармонійно, хоча може здатися, що, власне, статті могли займати більше місця. Могли б, якщо більшими авторськими силами оперувала українська наука. За конкретних обставин доцільнішим вважалося збирати й обробляти спеціалізовану наукову інформацію, ширше інформувати український науковий загал.

У 1898 р., коли у зв'язку зі століттям української літератури прогнозувалося порушити питання про надання австрійським урядом НТШ статусу Академії наук, а таке рішення мало підкріплюватися з боку українських учених стабільним виходом збірника наукових праць, вийшло 26 томів *Записок* і приблизно стільки ж томів інших видань. Був випущений покажчик опублікованих у *Записках* статей та матеріалів. З недостатньо кондиційного збірника, якими були *Записки* до четвертого тому (другий том був настільки невдалим, що частину його тиражу притримували й не розповсюджували), вони перетворилися на класичне академічне видання.

У 1901-1903 рр. доля *Записок* як цілісного видання, що представляло НТШ у науковому світі, підпала під загрозу задумів дезінтеграційного спрямування. Виник проект їх поділу на кілька видань. Уперше він з'явився під час організаційної кризи, яку переживало НТШ 1901-1902 рр., коли на знак протесту проти безпідставних звинувачень опозиції М.Грушевський відмовився від головування в Товаристві, Історично-філософській секції та від обов'язків редактора *Записок*, В.Гнатюк - від секретарства у НТШ, а І.Франко - від головування у Філологічній секції.

Ці події відбувалися на фоні наступу проти М.Грушевського опозиції, яку очолив адвокат за фахом Микола Шухевич - брат Володимира Шухевича - автора багатотомної "Гуцульщини". Як член Виділу НТШ, він мав виграну позицію для боротьби з головою Товариства М.Грушевським.

У липні 1901 р. на одному з останніх перед відпусткою засідань Виділу М.Шухевич запропонував провести реформу діловодства в НТШ та облікової справи у його книгарні, домагаючись більшої прозорості кошторису видавничої діяльності. М.Грушевський сприйняв ці пропозиції як ознаки безпідставної йому недовіри й заявив про свою відставку з поста голови НТШ. Виділ не прийняв її, й після літніх вакацій 26 вересня просив скасувати відставку, однак він відмовився. Солідаризуючись з М.Грушевським, І.Франко, В.Гнатюк і С.Томашівський склали повноваження членів Виділу. Замість них до нього увійшли від Філологічної секції О.Колесса, від Історично-філософської - С.Дністрянський. Їх входження відбулося на правах заступників голів секцій і зміцнило опозицію у Виділі.

Саме на той час припадає спроба опозиції розділити *Записки* на кілька видань, які мали виходити під різною редакцією. Ідея пропагувалася С. Дністрянським і М.Павликом. Нею їм вдалося зацікавити також О.Колессу. Всі вони мали причини переважно дрібного ґатунку бути невдоволеними М.Грушевським, як головою НТШ, редактором *Записок* та "Літературно-наукового вісника". О.Колесса мав свої резони. Йому здавалося, що його проект видання українських драм ігнорувався, на відміну від апокрифічного проекту І.Франка, який був швидко реалізований^{к:1}. Протистояння з боку Дністрянського назовні проявлялося як незадоволення надто критичними, на його думку, рецензіями східноукраїнських авторів у *Записках* НТШ та "Літературно-науковому віснику". Однак, за свідченням І.Франка, він мав намір стати головою НТШ^м.

Першочерговим засобом внутріорганізаційного тиску на М.Грушевського опозиція обрала вимогу розділити *Записки* на три видання, які формувалися б окремими секціями і відповідно б велися окремими редакціями. Для кожної секції відводилося два томи *Записок* на рік. Цей проект підтримали Математично-природописно-лікарська (МПЛС) та Філологічна секції (ФС), вони приступили до обговорення кандидатур редакторів, а ФС встигла вибрати редактором О.Колессу.

Від свого проекту опозиція не відмовилася й після повернення М.Грушевського до роботи в Товаристві (для чого знадобився колективний лист від групи чернігівської інтелігенції, підписаний І.Шрагом, М.Коцюбинським і Б.Грінченком) та обрання його на початку лютого 1902 р. знову головою НТШ. С.Дністрянський і М.Павлик вирішили здійснити свій план на

спільному зібранні секцій, спеціально скликаному для обговорення їх пропозицій. Прихильники поділу *Записок* мали намір скористатися своїм козирем: проєктований поділ на той час ухвалили МПЛС та ФС.

Дискусії щодо поділу *Записок* мали місце на спільних засіданнях секцій 10 жовтня 1901 р. і 9 лютого 1902 р. Були представлені різні точки зору. Однак збори секцій визнали себе неспроможними прийняти остаточне рішення й вирішили передати справу на додаткове обговорення в окремі секції з тим, щоб їх рекомендації Виділ Товариства використав під час прийняття остаточного рішення ⁸⁷.

Чергове засідання Виділу, що відбулося 16 лютого 1902 р., ухвалило сімома голосами проти двох, що *Записки* мають залишитися цілісним виданнямTM. Однак на цьому справа *Записок* не була вирішена. 25 березня 1903 р. на загальних зборах НТШ директор ФС О. Колесса, спираючись на рішення останнього, знову її порушив. Питання було відкладене до повторного обговорення в усіх секціях та на Виділі ^{K7}. О. Колесса на знак протесту проти такого рішення 17 червня 1903 р. склав із себе повноваження директора ФС.

Постановку питання про поділ *Записок* можна було б трактувати як спробу більш точного науково-галузевого розмежування видань Товариства. Однак сильнішим важелем, очевидно, було бажання опозиційної групи, до якої ввійшли різні за науковим статусом і суспільно-політичними поглядами члени НТШ (радикал і публіцист М. Павлик, "барвінчук" і учений, професор Львівського університету С. Дністрянський та націонал-демократ, професор того ж університету О. Колесса), розширити коло редакторів і таким чином обмежити монополію М. Грушевського в НТШ. "Багато людей охотяться до праці, але хотіли б мати більшу інгеренцію в наукових виданнях. Інгеренцію ж ту осягнуть, коли стануть редакторами окремих органів", - так мотивувалася необхідність поділу *Записок* на зборах секцій ^{8H}. Редакторська праця у НТШ набула іміджу й статусу саме під впливом успіхів М. Грушевського як редактора *Записок*. Тому ті, хто бажав обмежити або й усунути вченого з голови Товариства, обрали шлях боротьби з ним у його найсильнішому "доміні" - *Записках* НТШ.

Достатніх сил для ведення окремих фахових журналів, на які б перетворилися поділені *Записки*, не було, й ця обставина вплинула на тверезо мислячих людей тодішньої президії. До того ж, МПЛС мала з 1897 р. власний збірник і вести ще додаткове періодичне видання не була у змозі через відсутній брак автури й оригінальних (недрукованих в іншомовних виданнях) статей. Фактично питання стояло про заснування окремих видань для ФС та ІФС, що призвело б до ліквідації чільного видання НТШ. Окрім *Записок*, Товариство мало ще більше десяти спеціалізованих видань, що знижувало шанси проєкту М. Павлика та С. Дністрянського.

Відстоювання М. Грушевським неподільності *Записок*, як чільного органу Товариства, цілком відповідало інтересам інституції. Видання вже було добре відоме у професійному науковому світі. В 1899 р. НТШ вело книгообмін майже зі ста науковими інституціями та редакціями, за січень - серпень 1900 р. надішло ще 38 солідних адресатів ^{H9}. Попри те, що *Записки*, як і інші видання НТШ, не мали вільного ходу в Росію й їх могли отримувати лише за окремим, кожного разу спеціально оформленим дозволом Міністерства внутрішніх справ, наукові товариства, деякі культурні заклади сформували майже повні комплекти даного видання. Так, завідуючий Етнографічного музею Слобідської України проф. М. Сумцов і консерватор музею А. Білецький, звертаючись до НТШ з проханням надіслати етнографічні й інші видання, зазначали, що музей має перші 75 томів *Записок* Товариства й тому просить надіслати решту томів даного збірника⁹⁰. *Записки* НТШ отримували також вчені архівні комісії Росії, деякі краєзнавчі й історичні товариства.

Упродовж 1904 р., що був десятим роком редагування *Записок* М. Грушевським, у шести їх книгах опубліковано 33 статті й розвідки, 150 рецензій,

огляди 60 номерів наукових журналів. У підготовці цих публікацій брали участь 41 автор, з яких 14 - надрукувалися в *Записках* вперше, 15 - вчені з-поза меж Австро-Угорщини⁹¹. У Товаристві окремо вівся алфавітний покажчик авторів цього видання⁹².

Із 1906 р. *Записки* почали виходити в збільшеному форматі - на кожний збірник відводилося не 12, а 15 друкованих аркушів. Тираж зріс з 600 до 800 примірників⁹³. "Розширили ми "Записки", а статті напливають нівроку так сильно, що прийдеться ще раз розширити", - ділився приємними новинами Михайло Сергійович із С.Єфремовим⁹⁴. Отже, гострий дефіцит авторів, відчутний у перші роки по реформі в Товаристві, був подоланий. У *Записках* не цуралися вміщувати свої статті представники інших національних культур - швед Альфред Єнсен, чех Іржі Полівка, росіяни Олександр Шахматов, Федір Корш та ін. Названі вчені - члени багатьох академій наук, наукових товариств, у тому числі й НТШ.

Безперечно, *Записки* трималися на їх редакторів, зібраний та здебільшого і підготовлений ним молодій автурі. Не дивно, що як тільки М.Грушевський, носій певної організаційної культури, в якій, на думку багатьох, хто з ним спілкувався, переважали бюрократичні риси, відійшов від редагування *Записок*, вони втратили регулярність виходу. 10 грудня 1913 р. на засіданні Виділу прозвучала інформація про вихід у світ 116-го тому - останнього, який редагувався видатним істориком. За редакцією М.Грушевського, *Записки* вийшли 35 по 98 і з 101 по 116 томи включно. Як ювілейний збірник на пошану К.Студинського у післявоєнний час вийшли 99 і 100 томи, зарезервовані у свій час М.Грушевським для інших цілей. Вони мали вийти як покажчики статей та матеріалів, опублікованих у попередніх томах.

З червня 1914 р. на засіданні Виділу йшлося про поділ *Записок* на дві частини. Ініціатором даного проекту була ФС, її підтримала цього разу і ІФС⁹⁵. За кілька місяців до даного рубіжного моменту в історії видання М.Грушевський листом від 24 жовтня 1913 р. сповістив Виділ про складання із себе функцій голови Товариства та редактора *Записок*⁹⁶. Відповідальним редактором було призначено ученого секретаря НТШ В.Гнатюка. Однак його редакторство зазначено лише на 121-му томі. Новий редактор продовжував підготовку тому збірника, присвяченого І.Франку, котрий не вийшов, як планувалося, й власне зазначено на книжці у 1913 р., а з'явився лише у 1916 р. без вказівки редакторства. Так само без зазначення редакторства *Записки* виходили аж до 133-го тому (1922 р.) включно.

Редакторські клопоти В.Гнатюка нагадували проблеми, які вирішували у свій час О.Кониський, а згодом М.Грушевський. Його турбувала шевченківська тематика у зв'язку з ювілеєм поета й випуском відповідного тому *Записок*. В.Гнатюк просив Ф.Вовка, який працював у Петербурзі, допомогти з автурою статей про Т.Шевченка, особливо цікавився протоколами допиту кирило-мефодіївців, програмними документами братства, які на той час залишалися неопублікованими⁹⁷.

Як колись М.Грушевський, новий редактор зондував в університетських центрах імовірність залучення до *Записок* професури з російських університетів, які проявляли інтерес до української тематики, та їх учнів. "...Було б добре, якби ми мали з різних університетських міст запевнених співробітників бодай 2-3 і то таких, що дадуть певно, що року хоч по статті (розуміється за гонорар): якби не було українців, то можуть бути інші: вони писали б поросійськи, а ми тут перекладали..."⁹⁸. Звичайно, що ця робота йшла на новому відтинку спіралі українського наукового руху та його інституцій. На той час, крім НТШ у Львові, діяло Українське наукове товариство у Києві, яке мало свої періодичні видання.

Керівництво НТШ мало намір врівноважити переважно історичну тематику *Записок* часів М.Грушевського зростанням питомої ваги статей, присвячених мовознавству, етнографії загалом та українській зокрема. Мали відбутися

зміни також у структурі часопису. У листі, з яким В.Гнатюк звертався до науковців з пропозицією надсилати праці для публікації, зазначалося: "З початком 1914 р. перейшли "Записки Наукового товариства імені Шевченка", які виходять від 1892 р. і містять розвідки й матеріали з поля філософії, історії, язикознавства, етнографії й інших споріднених наук, у двадцять третій рік свого існування. При тій нагоді заведено в них таку зміну, що огляди, рецензії й бібліографію перенесено до окремого видання, яке буде виходити поодинокими випусками щороку під назвою "Огляд праць і видань про Україну"⁹⁹. Залучення нових сил до співпраці пов'язувалося із з'їздом українських учених, ініціатором якого виступило НТШ. Однак війна зашкодила потенційно багатому на можливості новому етапу розвитку української науки.

Тематичний і редакційний поділ *Записок* на "Праці Історико-філософської секції" за ред. І.Крип'якевича та "Праці Філологічної секції" за ред. К.Студинського відбувся у 1924 р. Спільним випуском двох секцій був 150-й том *Записок* (1929 р.).

З часу відходу М.Грушевського від редакторства *Записок* він опублікував у них лише дві свої статті. Одна з них - "З нагоди 150-ї книги "Записок" - є практично вступом до вищезазначеного тому, друга - "Впливи чеського національного руху XIV - XV вв. в українському житті і творчості як проблема досліду" вміщена в ювілейному випуску, присвяченому 55-річчю Товариства ім. Шевченка (141/143 т., 1925 р.).

Очевидно, що нерегулярність виходу *Записок* після відходу М.Грушевського від обов'язків редактора, пов'язана не лише з послабленням внутрішньорганізаційних механізмів, які він замикав на собі як редактор і голова НТШ, а й з початком Першої світової війни та революційного піднесення, коли вчені відволіклися від наукових досліджень на політику й, сідаючи за письмовий стіл, віддавали перевагу публіцистиці, а їх старше покоління ще й спогадам. До останніх належали, зокрема О.Барвінський, Є.Олесницький та ін.

У міжвоєнний період *Записки* виходили нерегулярно, без критично-бібліографічних відділів, не друкували покажчиків статей, погіршилось їх технічне оформлення. Рецензуючи 151-й том, що вийшов після тривалої перерви у 1931 р., С.Наріжний зауважував щодо його зовнішнього вигляду: "Добре було б, коли б *Записки* повернулися до свого колишнього одягу, який вони мали ще за життя М.Грушевського, і не міняли його, як це роблять тепер з кожною книжкою. Така зміна не відповідає ні природі, ні практиці наукових органів"¹⁰⁰. Через переважно незалежні від українських учених політичні обставини, які склалися, важко було вести українське академічне видання в тодішньому Львові. Однак важливо, що власні національні взірці у цій справі українська наука вже мала й про них пам'ятали.

Окреслення двадцятидворічного відтинку виходу *Записок* НТШ до початку Першої світової війни дає можливість зробити такі висновки.

Труднощі становлення *Записок* показують, що вони зовсім не були приречені на феноменальний успіх як наукове видання. Навпаки, проблема з автурою, яка б беззастережно бралася до співробітництва в *Записках*, робила їх перспективи неясними й змушувала навіть редактора О.Барвінського сумніватися в успіхові справи.

Успіх прийшов завдяки зусиллям нового редактора чільного видання НТШ М.Грушевського, який, будучи позбавлений політичних упереджень, практично зламав опір старших товаришів - О.Кониського й О.Барвінського в питанні залучення до співпраці І.Франка. У процесі тісного спілкування двох учених, взаємопідтримки ідей і проектів один одного *Записки* були досягнуті й реалізовані як суто академічне видання. Досвід штурмової наукової роботи, набутий молодим М.Грушевським під час підготовки до друку своєї дисертації в Києві, доповнювався багатим досвідом видавничої діяльності І.Франка, багажем його знань й авторською участю в європейських періодичних виданнях.

Тогочасні *Записки* НТШ - суто наукове видання з внутрішньою рубрикацією академічного характеру. З науково-галузевого погляду їх можна кваліфікувати як журнал переважно гуманітарного, а з 1897 р. - лише гуманітарного напрямку. *Записки* мають багаті відділи наукової хроніки та бібліографії, які вирізняли їх з-поміж видань інших наукових товариств у Центральній і Східній Європі, й були належним чином оцінені, зокрема спеціалістами у галузі славістики. Оpubлікований *Записками* масив рецензій, бібліографічних і дискусійних матеріалів сприймався сучасниками переважно як оперативна рефлексія новітньої української науки. Сьогодні він є конкретним реалітетом, що має особливу пізнавальну й наукознавчу цінність. Без цих матеріалів не обійтися при вивченні генези українознавства, історіографії окремих галузей національної гуманітаристики, теоретичних засад наукових досліджень у період так званого західноєвропейського методологічного штурму в гуманітарних науках загалом й історичній науці зокрема. Водночас даний пласт наукової інформації майже не використовується сучасними дослідниками. Він вартий, на нашу думку, бути предметом окремого дослідження.

Записки досить розлого і разом з тим цілісно представляють українське національне співтовариство вчених-гуманітаріїв, дають змогу простежити зростання авторсько-особистісного й науково-творчого потенціалу української науки.

За обсягом, науковою та інформаційною насиченістю, тематичним розмаїттям, дослідницькими відкриттями, авторським складом *Записки* періоду "золотої доби" НТШ залишаються неперевершеним феноменом національного науково-видавничого руху. Важко назвати якесь інше українське наукове видання пізнішого часу, а то й сьогодення, яке можна було б, безперечно, поставити поряд з ним. На нашу думку, якість *Записок* НТШ періоду редакторства М.Грушевського залишилася неперевершеною.

³³ Грушевський М.С. Автобіографія, 1926 р. // Михайло Грушевський. - К., - 1998. - С 33.

³⁴ Листування Михайла Грушевського. - Т. 1. - С 82.

³⁵ Щодо даного напрямку діяльності М.Кордуби див: Зайцева З.і. Мирон Кордуба й українські наукові товариства // Укр. іст. журн. - 2002. - № 6. - С 108-122.

³⁶ *Alma Mater* Francisco Josephina. Die deutschsprachige Nationalitäten-Universität in Czernowitz / Herausgegeben von Rudolf Wagner. - München, 1975. - S. 213.

³⁷ ЦДІА України у Києві. - Ф. 1235. - Оп. 1. - Спр. 575. - Арк. 114, 114 зв., 115.

³⁸ Там само. - Арк. 5, 8 - 9, 68.

³⁹ Хроніка НТШ. - 1905, - Ч. 22. - С 21.

⁴⁰ Хроніка НТШ. - 1907. - Ч. 30. - С 13, 14.

⁴¹ ЦДІА України у Києві. - Ф. 1235. - Оп. 1. - Спр. 575. - Арк. 92.

⁴² Павлик М. Промова на загальних зборах Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові 4 квітня 1904 р. - Львів, - 1905. - С 16.

⁴³ Листування Михайла Грушевського. - Т. 1. - С 123, 127, 130.

⁴⁴ Там само. - С 130.

⁴⁵ Там само. - С 143.

⁴⁶ Там само. - С 143 - 144.

⁴⁷ Там само. - С 145.

⁴⁸ Там само. - С. 146, 147, 150; Ю.С.[Ю.Сіцінський] Наукова хроніка // Записки НТШ. - 1903. - Т. 56. - Кн. 6. - С 1-45 (окр. паг).

⁴⁹ Грушевський М. Пам'яті Олексія Маркевича // Записки НТШ. - 1903. - Т. 55. - С 10.

⁵⁰ Линниченко і. Записка Гендльовіка про банатських запорожців // Записки НТШ. - 1911. - Т. 101. - С.130- 141.

⁵¹ Л.Ч. [Л.Чижиков] Г.Сковорода. Проба бібліографії// Записки НТШ. - 1899. - Т. 30. - С 1-14.

⁵² ДАОО. - Ф. 150. - Оп. 1. - Спр. 3. - Арк. 3, 4.

⁵³ Там само. - Ф. 150. - Оп. 1. - Спр. 3. - Арк. 4.

⁵⁴ Грушевський М. Пам'яті Олексія Маркевича// Записки НТШ. - 1903. - Т. 55. - С. 12.

⁵⁵ ЦДІА України у Києві. - Ф. 1235. - Оп. 1. - Спр. 752. - Арк. 9.

⁵⁶ ДАОО. - Ф. 162. - Оп. 1. - Спр. 3. - Арк. 4 - 5.

⁵⁷ Там само. - Спр. 2. - Арк. 173.

⁵⁸ Там само. - Спр. 3. - Арк. 27, 30.

⁵⁹ Відділ рукописів Одеської наукової бібліотеки. - Ф. 28. - Карт. 1. - Од. зб. 480. - Арк. 20.

- ⁶⁰ Там само. - Арк. 72.
- ⁶¹ Грушевський М. Пам'яті Олексія Маркевича // Записки НТШ. - 1903. - Т. 55. - С. 9.
- ⁶² Грушевський М. Наукове товариство імені Шевченка і його діяльність у 1898 р. // Записки НТШ. - 1898. - Т. 21. - С. 9. (пар. 2).
- ⁶³ Кривецький і. Записки Наукового товариства ім. Шевченка // Літературно-науковий вістник. - 1907. - Т. 37. - С. 366.
- ⁶⁴ Сапеляк О. Етнографічні студії в Науковому Товаристві ім. Шевченка. - Львів, 2000. - С. 182.
- ⁶⁵ Залізняк М. Історія України Олександра Яблоновського // Записки НТШ. - 1913. - Т. 116. - С. 190.
- ⁶⁶ Киян О.І. Олександр Яблоновський як дослідник історії України // Укр. іст. журн. - 1994. - № 4. - С. 62, 63.
- ⁶⁷ Залізняк М. Історія України Олександра Яблоновського // Записки НТШ. - 1913. - Т. 116. - С. 190.
- ⁶⁸ Залізняк И. Фатальный компас. История Руси Полудниowej do upadku Rzeczypospolitej Polskiej. Краков, 1912. Издание Краковской академии наук // Украинская жизнь. - 1913. - № 3. - С. 94.
- ⁶⁹ Залізняк IVf. Історія України Олександра Яблоновського // Записки НТШ. - 1913. - Т. 116. - С. 197.
- ⁷⁰ Filipowicz M. Aleksander Jablonowski jako historyk ziem ruskich na tle historyjografii polskiej przełomu XIX/XX wieku // Другий міжнародний конгрес україністів. - Доповіді і повідомлення, історія. - Ч. 1. - Львів, 1994. - С. 288.
- ⁷¹ Грушевський М. Zygmunt Gloger. Geografia historyczna dawnej Polski. Краків, 1903 // Записки НТШ. - 1903. - Т. 54. - Кн. 4. - С. 56.
- ⁷² Грушевський М. Bibliografia historii polskiej. - Краків. 1895 - 1901 // Записки НТШ. - 1903. - Т. 55. - Кн. 5. - С. 33 - 37.
- ⁷³ Грушевський М. Курс русской истории проф. В.Ключевского. - М., 1904. - 4.1. - 456 с; Рожков Н. Обзор русской истории с социологической точки зрения. 4.1. Киевская Русь. - СПб., 1903. - 173 с; Его же. Город и деревня в русской истории. - СПб., 1902. - 84 с; Книга для чтения по русской истории, составленная при участии профессоров и преподавателей под ред. М.В.Довнар-Запольского. - Т.1. - М., 1904. - 639 с. // Записки НТШ. - 1905. - Т. 67. - Библиография. - С. 5.
- ⁷⁴ Там само. - С. 8.
- ⁷⁵ ЦДІА України у Києві. - Ф. 1235. - Оп. 1. - Спр. 752. - Арк. 10 - 11.
- ⁷⁶ Там само. - Спр. 375. - Арк. 6-зв, 12, 33, 40, 61 -зв.
- ⁷⁷ Василенко М. З історії устрою Гетьманщини. Критичні замітки // Записки НТШ. - 1912. - Т. 108. - Кн. 2. - С. 115, 116.
- ⁷⁸ Слабченко М. З приводу заміток М.П.Василенка // Записки НТШ. - 1913. - Т. 116. - С. 69.
- ⁷⁹ Василенко М. З приводу заміток д. М.Є.Слабченка // Там само. - С. 86.
- ⁸⁰ Курас І.Ф., Водотика С.Г. Академік ВУАН Михайло Єлисеєвич Слабченко // Академік Михайло Єлисеєвич Слабченко: наукова спадщина і життєвий шлях. 36. статей. - Одеса, 1995. - С. 8; Водотика С.Г. Життя й творча діяльність академіка Михайла Слабченка у сучасній українській історіографії//Там само. - С. 10.
- ⁸¹ Наріжний С. Українська в Чеському історичному часописі // Записки НТШ. - 1929. - Т. 150. - С. 449.
- ⁸² Прицак О. історіософія та історіографія Михайла Грушевського. - К., 1991. - С.46.
- ⁸³ Лист і Франка до Б.Д.Грінченка 20 листопада 1901 р. // Збір. творів у 50-ти томах. - К., 1986. - Т. 50. - С. 179.
- ⁸⁴ Там само. - С. 180.
- ⁸⁵ Хроніка НТШ. - 1902. - Ч. 10. - С. 14, 15.
- ⁸⁶ Там само. - С. 11.
- ⁸⁷ Хроніка НТШ. - 1903. - Ч. 15. - С. 2.
- ⁸⁸ Хроніка НТШ. - 1902. - Ч. 10. - С. 14.
- ⁸⁹ Хроніка НТШ. - 1900. - Ч. 1. - С. 18; Ч. 3. - С. 12 - 13.
- ⁹⁰ ЦДІА України у Львові. - Ф. 309. - Оп. 1. - Спр. 114. - Арк. 9.
- ⁹¹ Хроніка НТШ. - 1904. - Ч. 19. - С. 3.
- ⁹² ЦДІА України у Львові. - Ф. 309. - Оп. 1. - Спр. 594. - Арк. 155.
- ⁹³ Хроніка НТШ. - 1907. - Ч. 31. - С. 2.
- ⁹⁴ Листування Михайла Грушевського. - Т. 1. - С. 166.
- ⁹⁵ Хроніка НТШ. - 1914. - Ч. 58-59. - С. 8.
- ⁹⁶ Хроніка НТШ. - 1913. - Ч. 56. - С. 5, 7.
- ⁹⁷ Листування Федора Вовка з Володимиром Гнатюком / Упоряд. та коментарі В.Наулка, Н.Руденко, О.Франко. - Львів, Київ, 2001. - С. 153, 158-159.
- ⁹⁸ Там само. - С. 153.
- ⁹⁹ Гнатюк Володимир. Документи і матеріали. — Львів, 1998. - С. 279.
- ¹⁰⁰ Наріжний С. З поля нашої науки (Записки Наукового Товариства ім. Шевченка, Т. 151. Праці історично-філологічної секції за редакцією Івана Крип'якевича. — Львів, 1931. — 240 с.) // Літературно-науковий вістник. - 1932. - Т. 109. - Кн. 6. - С. 562.

The functioning of the governing board of the Shevchenko Scientific Society on creating its main scientific body, SSS memoranda, is being examined in the article.